

Держава та мова в контексті процесів глобалізації

Оксана Герасимова,

головний спеціаліст

Департаменту комунікацій влади та громадськості
Секретаріату Кабінету Міністрів України

У статті аналізуються напрями взаємного впливу мови і держави та визначається роль мови в процесах сучасного державотворення.

Роль мови в державотворенні та роль держави в розвитку мови в сучасному світі набуває особливого звучання в контексті процесів глобалізації. Для окремих країн, які нещодавно стали суверенними, але й досі не позбулися політичного та культурного тиску колишніх метрополій, мовна політика стає чи найголовнішим інструментом державотворення та підтвердженням обраного шляху незалежного розвитку. Виявлення векторів взаємодії мови і держави, на нашу думку, має передусім допомогти у визначенні напрямів формування й реалізації такої мовної політики, яка б задовольняла потреби сучасної української держави.

Задля досягнення цієї мети необхідно розглянути процеси взаємного впливу мови і держави в історичному контексті та дослідити етнологічну функцію мови.

Сучасна мовознавча наука інтерпретує мову як соціальне явище. Без мови неможливе існування суспільства, проте поза суспільством не існує й самої мови. Суспільство організоване в таку політичну форму існування, як держава. Конкретний вияв державності залежить від багатьох історичних, етнічних, економічних та інших факторів, серед яких важливу роль відіграє менталітет народу. Разом з тим, мова, за визначенням В. фон Гумбольта, є духом, тобто свідомістю народу [1]. Одна з її функцій – етносеміотична. Головним предметом її опису є національна мовна особистість зі своєю специфічною картиною світу, що відображається в національній мові, з її концептуальною системою, що складається впродовж століть. Картина світу, за Л. Вайсгебером, – це система інтуїтивних уявлень про реалії етносу, зафіксованих у мові [2]. В. фон Гумбольт визначав національну мовну особистість як носія єдності мови

та мислення, головною функцією якої є збереження та передача духовного багатства нації [3]. Кожна концептуальна система за допомогою мови спирається на специфічні, прийняті в суспільстві на певному історичному етапі розвитку, соціальні, культурні, естетичні та інші цінності, на соціально значущу для епохи „картину світу”. Національна мова виступає стабілізуючим та об’єднуючим фактором за допомогою вживання мовних одиниць, що закріплюють мінливе й постійне у словах, які символізують концептуальну систему. Мова створює етнічні кордони, завдяки їй здійснюється національна ідентифікація людей і кваліфікація етносів. Мова – загальнонародне явище. Народ – її творець і носій.

Піднесення й функціонування мови значною мірою зумовлюються станом суспільства й моделлю держави. Розвиток мови відбувається за об’єктивними законами, незалежними від волі людей. Але вирішальними для її розвитку є зовнішні чинники, в тому числі й суспільно-політичний розвиток суспільства. Від цього чинника залежать не лише зміни в мові, але і її існування чи зникнення. Мова існує доти, доки існує певний етнос. Мова зникає, коли зникає народ, що може статися в результаті втрати державної незалежності, асиміляції панівною нацією в багатомовній державі чи внаслідок фізичного винищення народу. Так, на початку XVIII століття внаслідок „онімечення” зникли прусська і полабська мови. За роки політики лінгвоциду, що здійснювалася в СРСР, зникли 93 мови.

У науковій літературі побутує думка, що питання співвідношення мови і держави набуває актуальності з XVIII століття, коли засновник німецької школи романтичного націоналізму Й. Гердер ототожнив мову з національністю й проголосив німецький народ етнічною мовною спільнотою. „Стара доба й навіть середньовіччя не знали ще національного питання, – писав О. Бочковський. – Старовинні й середньовічні феодальні держави були безнаціональні” [4]. Але навіть якщо погодитися з думкою, що національне питання, вперше заманіфестоване у працях Ж.-Ж. Руссо та Й. Гердера, є породженням XIX століття, то й тоді доведеться зробити низку доповнень і уточнень. Як писав Геродот, коли полководець Мардоній запропонував Афінам стати союзником персів, афіняни запевнили занепокоєних спартанців, що ніколи не зрадять еллінської солідарності, яка ґрунтується „на єдності крові і єдності мови, на спільних святилищах богів і спільності культу, а також на єдності звичаїв” [5]. Значно пізніше спадкоємці Гераклія, за словами Константина Порфірогенета, „роздробили імперію на дрібні частини та на військові розряди з прихильності до еллінської і зневаги до римської мови” [6]. Відомо також, що греки, а пізніше й римляни вважали чужинців варварами, тобто людьми, які не розмовляють, а „бурмочуть”. Хіба це не можна кваліфікувати як мовний націоналізм?

Е. Сміт зауважував, що в античній Греції та Ізраїлі скоріше, ніж будь-де, можна побачити спільне чуття національної ідентичності й не менш

завзятий націоналізм [7].

Безперечно, не можна екстраполювати систему національно-політичних, як і будь-яких інших понять нашого часу, на попередні епохи, приписуючи їм те, що виникло чи, розвиваючись, набуло нової якості у пізніші періоди історії. Проте коли йдеться про міжетнічні взаємини, про роль мовного фактора, то впадає у вічі велика типологічна подібність чи навіть збіг процесів, що мали місце у різні історичні періоди. І в античні, і в середньовічні, і в нові, і в новітні часи спостерігалися такі явища, як геноцид, етноцид і лінгвоцид з боку панівних етносів і використання найрізноманітніших, у тому числі й брутальних, способів етнічного самозахисту.

З XVIII століття, коли в Європі, де почали утворюватися перші нації-держави, утвердився принцип „одна нація – одна мова – одна держава”, держава стала потужним чинником не лише соціальної, а й мовної інтеграції. У межах держави посилюється соціальна взаємодія, яка обумовлює мовну взаємодію і в писемній, і в усній формі існування мови. В останньому випадку діє тенденція до однозначної відповідності між соціумом, соціалевою і лінгвевою – тенденція до утворення єдиної мови на території єдиної держави. Держава часто започатковує формування загальнонаціональної мови: німецька літературна мова почала формуватися в імперській і князівській (саксонській) канцеляріях, іспанська – в королівській канцелярії Толедо. Шведська і норвезька літературні мови мають назву „державна мова”. Держави піклуються про збереження мовних стандартів, нормативної єдності мов. Правильна вимова знаків китайського письма була предметом уваги не лише китайської філологічної науки, а й відповідних підрозділів міністерства церемоніалу, які опікувалися освітою та екзаменами на державні посади.

З часу своєї появи сучасні держави намагалися досягнути мовної уніфікації, аби населення могло говорити однією мовою. Але після Першої світової війни, коли багато народів опинилося поза кордонами своїх націй-держав, виникла потреба формування нового вектора взаємодії „державна – мова”. Сучасні держави стають все більш поліетнічними. Мов у світі близько 5 тисяч – набагато більше, ніж держав чи етнічних спільнот. Щоб вирішити суперечки між етнічними спільнотами, все більше держав запроваджує політику мультикультуралізму, коли держава не прагне асимілювати своїх громадян, але інституційно чи інакше забезпечує потреби різних етнічних та культурних груп. Демократія вимагає від держави забезпечення і дотримання прав населення, мова якого не є мовою етнічної більшості. Сучасні держави з демократичними нормами правління визнають мовну різнобарвність населення та гарантують мовні права представників національних меншин. Однак, незважаючи на спроби провадити виважену мовну політику, багато країн зустрічається з труднощами у побудові такої системи вживання мов, яка б задовольняла

і представників етносів, що складають народ країни, і водночас сприяла б усвідомленню народом своєї єдності через вживання єдиної національної мови.

Широко відома парадоксальна на перший погляд думка В. фон Гумбольдта: не люди оволодівають мовою, а мова оволодіває людьми [3]. З точки зору етнологів і лінгвістів, усі мови абсолютно рівні, якщо вони адекватно виконують свою роль системи комунікації культурно схожих людей. З точки зору сучасної науки, навіть поділ на мови та діалекти є умовним і в багатьох випадках залежить від політики й владних відносин. Існує майже афористичний вираз: „Мова – це той же діалект, тільки з армією, а діалект – та сама мова, але без армії”. Іншими словами, в кого більше власних ресурсів – у того й більше можливостей утвердити свою систему комунікацій в якості головної чи привілейованої. На державному і регіональному рівнях завжди існує мовна асиметрія.

Прагнення врегулювати мовні питання в демократичний спосіб не спричиняє відмову сучасних держав від визнання однієї (рідко – більше) мови як державної, загальнообов'язкової до вживання у певних сферах суспільного життя. Державність мови є ознакою й символом державності народу. Але значення удержавлення мови аж ніяк не вичерпується його символічною стороною. Між національною мовою й національною державністю існує повна взаємозалежність. Без мови неможливе адекватне функціонування національного організму, в тому числі його державних форм, оскільки всі види діяльності людини як члена суспільства так чи інакше пов'язані з її комунікативною (мовленнєвою) діяльністю, опосередковані нею.

С. Вовканич слушно зауважує, що „перманентне передавання чи непередання інформації (а тим більше суворе переслідування і цілеспрямована заборона передач) рідною мовою як від предків до нащадків, так і всередині поколінь має доленосне значення для розвитку кожної нації, її суспільного інтелекту, для можливостей рівно-партнерської інтеграції тієї чи іншої країни в систему світового інформаційного, освітнього, наукового, мислячого простору. Звідси стає дедалі зрозумілішою життєва необхідність безперервного зв'язку поколінь, який зумовлює складну низку проблем взаємозалежності інформації та нації, мови та держави; проблем, які часто формулюються так: є мова — є нація, а є нація — є держава. Отже, немає мови — немає держави” [8].

Сучасні тенденції глобалізації та створення єдиного планетарного інформаційного простору завдяки сучасним високотехнологічним системам комунікації викликали складне явище – етнічну мобілізацію, яка стала особливо актуальною на зламі століть. Парадоксальність етнічній мобілізації надає синхронний перебіг процесів, що мають протилежно спрямований характер: глобалізація та індивідуалізація. З

одного боку, відбувається утвердження глобального менталітету за рахунок поширення універсальних рис, стандартів способу життя, залучення до загальнолюдських цінностей мислення та поведінки. З іншого боку, набирає обертів тенденція, коли народи реалізують своє прагнення до утвердження власної ідентичності за рахунок збереження та культивування самобутності. Одне з найголовніших завдань етнічної мобілізації – самовизначення, в тому числі й на рівні побудови власної державності; зростає прагнення створити перешкоди на шляху глобалізації, яка позбавляє народ звичної самоідентифікації. Фактично мова в нинішньому суспільстві чи не єдиний маркер, який дозволяє відокремити населення однієї держави від зовнішнього світу. Слова – це, передусім, образи. Чужі слова вносять у простір країни чужі образи, які без усвідомлення стають частиною культурного простору як контрабанда. Оскільки йдеться про образи чужого контексту, така експансія призводить до дисфункцій та появи видозміненого колективного несвідомого. Колективне несвідоме – головний пришвидшувач і головне гальмо будь-яких соціально-економічних перетворень, реформ. Звідти походять асоціальна поведінка, етика, правосвідомість – джерела живої та мертвої води. Заколот укорінюється в природі несвідомого.

Створення єдиного світового інформаційного простору разом з багатьма перевагами має й негативні тенденції. Сьогодні інформаційні війни та маніпуляція колективною свідомістю – явище більш небезпечне для держави, ніж пряма військова агресія на суверенну територію. Згадаємо нещодавні події економічного бойкоту ісламськими країнами данських товарів через некоректне подання певної інформації – „карикатурний скандал”. Аналітики відзначали штучність цієї події, яка могла призвести до серйозних міжконфесійних конфліктів. Як приклад можна навести й заангажоване висвітлення військових дій на Балканах або в Іраку, що здійснювали ЗМІ різних країн з метою формування у відповідному суспільстві необхідної для певних держав думки. Світова спільнота ще не створила системи норм, що, по-перше, визнають інформаційні маніпуляції фактами агресії або провокування конфліктів, а по-друге, не виробила санкцій проти цього явища. Нині поряд з традиційними питаннями безпеки держава має вирішувати й проблеми охорони інформаційного простору. В його захисті може допомогти правильне розігрування мовної карти, коли національний інформаційний простір, сформований передусім національною мовою, не виключає гарантування державою вільного доступу своїх громадян до іншомовних джерел інформації.

Питання взаємодії таких глобальних суспільних явищ, як держава і мова, набуває нового звучання в наш час. Їх тісний зв'язок вимагає від держави на сучасному етапі не тільки вироблення та реалізації нових механізмів мовної політики, спрямованої на захист демократичних цінностей, а й ґрунтового системного підходу до питання розвитку

державної мови, або мови етнічної більшості країни, як мови єднання та збереження унікальних рис народу, основи усвідомлення народом своєї незалежності й суверенітету, засобу протистояти втраті менталітету народу під тиском наддержавних інтеграційних процесів. Такий підхід має базуватися на визначенні функцій державної мови та забезпеченні їх реалізації. Разом з тим, питання мовної політики необхідно вивести з політичних протистоянь, оскільки маніпулювання колективною свідомістю у напрямі нехтування державною мовою здатне привести до втрати державності як такої через втрату самоідентифікації народу.

Література:

1. Вступ до мовознавства. Під ред. М. П. Кочергана. - К.: Видавничий Центр „Академія”, 2002. - 368 с.
2. **Серябрянников Б. А.** Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. - М., 1988. - 242 с.
3. **Гумбольдт В. фон.** Избранные труды по языкознанию. Прогресс, 2000. - 400 с.
4. **Бочковський О. І.** Вступ до націології. Мюнхен 1991-1992. - 338 с.
5. **Геродот.** История. В 9 книгах. Книга 9. М., АСТ „Ладомир”, 2001.- 752 с.
6. **Рыжов К.** Все монархии мира. Древняя Греция. Древний Рим. Византия. М.: Вече, 1999. - 656 с.
7. Национализм и модернизм: Критический обзор теорий наций и национализма. Пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. В. Филиппова, Э. С. Загашвили. М.: Праксис, 2004 - 464 с.
9. **Вовканич С.** Глобалізація інформаційного простору чи ренаціоналізація світу? // Універсум - 1999, - 4, 7 - 8, с. 46 - 48.